

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovi člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je

ODLUKU

I

Historijska građevina – Stari jevrejski hram (II Kal Grandi -Veliki hram, ili II Kal Vježu -Stari hram ili Stara sinagoga) u Sarajevu proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nacionalni spomenik).

Nacionalni spomenik nalazi se na lokaciji označenoj kao k.č. broj 1135 (novi premjer) što odgovara k.č. 1 mahala XXXV – Sarajevo (stari premjer), upisan u z.k. uložak broj XXXV/28, k.o. Sarajevo I, općina Stari Grad - Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Na nacionalni spomenik primjenjuju se mjere zaštite utvrđene Zakonom o provedbi odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika ustanovljene u skladu sa Aneksom 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (“Službene novine Federacije BiH”, br. 2/02 i 27/02).

II

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: Vlada Federacije) dužna je osigurati pravne, naučne, tehničke, administrativne i finansijske mjere za zaštitu, konzervaciju i prezentaciju nacionalnog spomenika.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (u daljnjem tekstu: Komisija) utvrdit će tehničke uvjete i osigurati finansijska sredstva za izradu i postavljanje informacione ploče sa osnovnim podacima o spomeniku i odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom.

III

Dopušteno je korištenje nacionalnog spomenika u sakralne, obrazovne i kulturne svrhe, a korisnik objekta je dužan osigurati poštovanje izvorne sakralne namjene.

Na objektu i dvorištu objekta dopušteno je izvođenje radova koji se odnose na konzervaciju, restauraciju i adaptaciju, pri čemu je obavezno zadržati i rekonstruirati izvorni oblik objekta i sve njegove elemente na osnovi kojih je čitljiva izvorna namjena objekta.

Izvorni oblik i namjena objekta i njihove promjene moraju biti prezentirane na odgovarajući način u sklopu cjeline.

Na parcelama koje graniče sa parcelom na kojoj se nalazi nacionalni spomenik nije dopuštena promjena visine objekata, niti nova izgradnja.

2

IV

Stavljaju se van snage svi provedbeni i razvojni prostorno-planski akti koji su u suprotnosti sa odredbama ove odluke.

V

Svako, a posebno nadležni organi Federacije Bosne i Hercegovine, kantona, gradske i općinske službe suzdržat će se od poduzimanja bilo kakvih radnji koje mogu oštetiti nacionalni spomenik ili dovesti u pitanje njegovu zaštitu.

VI

Ova odluka dostavit će se Vladi Federacije, federalnom ministarstvu nadležnom za prostorno uređenje, nadležnoj službi zaštite naslijeđa na nivou Federacije Bosne i Hercegovine i općinskim organima uprave nadležnim za poslove urbanizma i katastra, radi provođenja mjera utvrđenih u tač. II - V ove odluke i nadležnom općinskom sudu radi upisa u zemljišne knjige.

VII

Sastavni dio ove odluke je obrazloženje sa pratećom dokumentacijom, koje je dostupno na uvid zainteresiranim licima u prostorijama i na web stranici Komisije (<http://www.aneks8komisija.com.ba>).

VIII

Prema članu V, stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, odluke Komisije su konačne.

IX

Ova odluka stupa na snagu danom donošenja i objavit će se u «Službenom glasniku BiH».

Ovu odluku Komisija je donijela u sljedećem sastavu: Zeynep Ahunbay, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo i Tina Wik.

Predsjedavajuća Komisije

Amra Hadžimuhamedović

Broj: 06-6-977/03-3
7. oktobra 2003. godine
Sarajevo

O b r a z l o Ź e n j e

I – UVOD

Na osnovi Zakona o provođenju odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika ustanovljene u skladu sa Aneksom 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, člana 2. stav 1., “nacionalni spomenik” je dobro koje je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika proglasila nacionalnim spomenikom, u skladu sa čl. V i VI Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, kao i dobra upisana na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine («Službeni glasnik BiH», broj 33/02), sve dok Komisija ne donese konačnu odluku o njihovom statusu, a za što ne postoji vremensko ograničenje i bez obzira da li je za to dobro podnesen zahtjev.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika na sjednici održanoj 30. juna 1998. godine donijela je odluku o stavljanju **Starog jevrejskog hrama - Stare sinagoge** na Privremenu listu nacionalnih spomenika pod rednim brojem 507.

U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovi člana V stava 4. Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila provedbi postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom.

II – PRETHODNI POSTUPAK

U postupku koji prethodi donošenju konačne odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom izvršen je uvid u:

- dokumentaciju o lokaciji imovine i sadašnjem vlasniku i korisniku dobra (prepis posjedovnog lista, Općina Stari grad-Sarajevo, sa kopijom katastarskog plana),
- sadašnje stanje i namjenu dobra, uključujući opis i fotografije, podatke o oštećenjima u toku rata, podatke o intervencijama na restauraciji i drugoj vrsti radova na dobru, itd.,
- historijsku, arhitektonsku i drugu dokumentarnu građu o dobru, koja je data u popisu korištenja dokumentacije u sklopu ove odluke.

Na osnovi uvida u prikupljenu dokumentaciju i stanje dobra, utvrđeno je sljedeće:

1. Podaci o dobru

Lokacija

Stari jevrejski hram - Stara sinagoga u Sarajevu nalazi se u ulici Mula Mustafe Bašeskije, na lokaciji označenoj kao k.č. br. 1135 (novi premjer), posjednik: Jevrejska crkvena općina, k.o. Sarajevo I, općina Stari grad – Sarajevo. Na sjevernoj strani objekta je ulica Mula Mustafe Bašeskije (bivša Titova ulica), a na istočnoj strani je ulica Gazi Husrev-begova.

Historijski podaci

Protjerivanje Jevreja sa Pirinejskog poluostrva je značajna prekratnica u historiji jevrejskog naroda. Bježeći iz Španije (1492) i Portugala (1496), sefardski Jevreji su u bijegu od progona rekonkviste, svoje utočište našli u zemljama Otomanskog carstva. Sultan Bajazit II je izdao namjesnicima svojih evropskih

pokrajina zapovijed da izgnanike ne vraćaju već da ih prime najprijaznije. Sultan Bajazit II i njegovi nasljednici dali su Jevrejima slobode koje su imali Jermeni i Grci u Otomanskom carstvu (Levy, 1996, str. 9).

Najstariji dokazi o nastanjenosti sefardskih Jevreja u Bosni su zapisnici iz 1565. godine koji se nalaze u 2. svesci sidžila (službeni zapisnici šerijatskog suda u Sarajevu). Iz njih se vidi da su špansko-jevrejski emigranti bili 1565. godine nastanjeni u Sarajevu, i da su se bavili trgovinom.

Objekti koji su neposredno vezani za prošlost jevrejske zajednice, koja je u proteklih 400 godina imala važnu ulogu u privrednom, društvenom i kulturnom životu grada, su ostaci nekadašnje Velike avlije što je predstavljalo mikročtvrta sarajevskih Jevreja. U Velikoj avliji se nalazio Sijavuš-pašin han i Veliki hram i zauzimala je prostor od oko 2200 m², od čega je na izgrađenu površinu hana otpadalo cca 700 m². Ovi objekti su građeni u vrijeme Otomanskog carstva i imaju historijsku, sociološku i etnografsku vrijednost (Taubman, Spomenici kulture, str. 124).

Stambeni kompleks Sijavuš-pašin han koji se spominje pod različitim imenima: Sijavuš-pašine daire, Kortidžo (dvorište), datira još iz 1581. godine (Taubman, Spomenici kulture, str. 124). Te godine je na traženje muslimanskog življa i uz privolu novodoseljenih Jevreja, rumelijski beglerbeg Sijavuš-paša Stariji izgradio iz svojih sredstava jedan stambeni objekat za smještaj malobrojnih jevrejskih porodica u Sarajevu (bilo ih je oko šezdeset). Zgrada je uvakufljena u Carigradu, a Jevreji su 325 godina plaćali najamninu. Sijavuš-pašin han nije predstavljao prinudno boravište Jevreja. Nije to bila izolacija u duhu geta kakva je postojala u zapadnoevropskim zemljama. Vrata Velike avlije se nisu nikada zaključavala, a jevrejske zanatlije i trgovci, ne samo da su imali svoje dućane u čaršiji, nego su u kasnijim vremenima bili i punopravni članovi nekih esnafa sa punim pravom ispoljavanja svojih konfesionalnih običaja (Kreševljaković, 1935, str. 107). Kasnije su Jevreji stanovali i u drugim dijelovima grada u Ferhadiji i Ćemaluši kao i na Bjelavama, što pokazuje da su vremenom u potpunosti postali nerazdvojni dio sarajevskog stanovništva. Han je u više navrata stradao od požara, a posebno 1697. i 1877. godine i svaki put je popravljan i dograđivan. Posljednji put se postojanje hana spominje 1846. godine, a nakon toga je vjerovatno srušen.

Prvi sakralni objekat sarajevskih Jevreja, nazvan Il Kal Grandi ili Stari jevrejski hram ili Sinagoga, izgrađen je u istom periodu kao i Sijavuš-pašin han. Gradnja sinagoge počela je 1581. godine i saglasnost za gradnju dobivena je od «Carskog divana». Godina gradnje pronađena je u podacima iz sidžila pisanog 1728/29. godine, koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Ovakvo datiranje najstarije bosanskohercegovačke sinagoge potvrđeno je, kako navodi dr. Moric Levi, i u djelu Responsa solunskog učenjaka Avrahama de Botona s kraja 16. stoljeća.

Il Kal Grandi je stajao unutar stambene jevrejske četvrti Velika avlija. Prvobitni izgled Velikog hrama nije poznat, izuzev da je hram bio trobrodna građevina sa jednom galerijom, dužina objekta je bila 14 m, a visina 10 m. Sinagoga je gorjela nekoliko puta, a najveće posljedice su bile 1697. i 1788. godine. Godine 1788. u Sarajevu je izbio požar koji je zahvatio «jevrejsku mahalalu» i okolne mahale, i tada se u sinagogi obrušio krov i popadali stupovi. Za opravku i obnovu sinagoge morali su Jevreji tražiti dozvolu od sultana. Sultanov ferman je stigao 1794. godine u kome je stajalo da hram ne smije biti «ni za aršin širi, ni za aršin duži, ni za aršin viši». Prema tadašnjim strogim propisima, graditelji nisu smjeli povećavati njene dimenzije. Tokom izgradnje, svod hrama se srušio, tako je zatražena i dobivena dozvola za obnovu 1813. godine iz Carigrada. Nakon osam godina gradnje, hram je obnovljen i objekat je dobio današnji izgled. Tom prilikom stupovi su ojačani i dodat je još jedan sprat. Nije poznato kako je jevrejskoj općini uspjelo zaobići tadašnje zakone i povećati visinu

sinagoge. Sinagoga je nadsvođena sa 4 veće kupole u glavnom brodu i 4 manje u bočnim brodovima. Na fotografijama s početka 20. stoljeća se vidi i tek izgrađena konha na južnoj strani sinagoge.

Za vrijeme II svjetskog rata, tačnije početkom 1941. godine, hram je opljačkan i demoliran. Poslije toga je služio kao zatvor za Jevreje, a krajem rata je bio magacin. Sve je potpuno uništeno u hramu, tako da su ostali samo zidovi i krov. Godine 1957. je rađena rekonstrukcija objekta.

Sinagoga je 1966. godine pretvorena u Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine u kome su pohranjeni eksponati Muzeja grada Sarajeva.

2. Opis dobra

Stari jevrejski hram je jedan od najvrijednijih jevrejskih spomenika kulture u Bosni i Hercegovini. U skladu sa materijalnim, i u ono vrijeme društvenim položajem Jevreja u Sarajevu, hram je bio skromnih dimenzija i po spoljašnjosti skromne obrade, iako se po nekim detaljima i osnovnoj koncepciji dispozicije nazire sličnost sa arhitekturom hramova Španije. Njegova arhitektonska forma je skladna i čista, pomalo rustična. Može se dovesti i u vezu sa islamskom arhitekturom u Bosni i Hercegovini, pogotovu poslije obnove kad je strop nadsvođen kupolama (1821. godine). Na sačuvanim fotografijama može se vidjeti da je zidna dekoracije bila izvedena u malteru u plošnim, geometrijskim i stiliziranim biljnim ornamentima kao i hebrejskim natpisima, gdje su izražene mnoge osobnosti orijentalne umjetnosti. Međutim, većina starih sinagoga iskopanih na tlu stare Palestine, bila je sličnog tipa. Nema podataka o izgledu starih sinagoga u 16. i 17. stoljeću kao ni o graditeljskoj tradiciji koju Sefardi donose iz Španije i Portugala.

Na Stari jevrejski hram bi se mogla odnositi i tvrdnja poznate naučnice dr. Rachel Wischnitzer u njenoj knjizi o evropskim sinagogama, gdje se pored ostalog spominje sinagoga u Tomaru kraj Lisabona iz 15. stoljeća, orijentirana prema jugu, čiji romanički eksterijer podsjeća donekle na sarajevski II Kal Grandi. Ona dalje tvrdi da dekoracija španskih sinagoga, građenih neposredno nakon što su krišćani preuzeli vlast, ima osobine maurskog stila, ali tlocrti nemaju orijentalnu otvorenost, kao ni ostale značajke orijentalnih građevina, one su zatvorene i više izgledaju kao crkve (Wischnitzer, str. 40 i 43).

Objekat Stari jevrejski hram u Sarajevu je četvorougona građevina, orijentiran u pravcu sjever-jug. Ukupna dužina objekta iznosi 23,17 m na jednoj strani (zapadnoj), dok je dužina druge strane 20,87 m (istočna). Širina objekta na južnoj strani je 10,87 m, dok je širina objekta na sjevernoj strani 11,62 m. U sklopu objekta, sa južne i istočne strane hrama, je kaldrmisano dvorište koje je sa svih strana zatvoreno, dijelom velikim zidovima od pritesanog kamena, a dijelom zidovima samog hrama. Na uzdužnoj strani zida smještene su niše. U dvorište se ulazi sa zapadne, sjeverne i južne strane, a sva vrata su široka, dvokrilna, od željeza.

Stari hram ima masivne stupove na kojima se nalaze galerije, debele zidove i široke galerije. Dominira težina i volumen kamenih struktura. Sinagoga je građena od pritesanog i polupritesanog kamena, a debljina zidova iznosi 110 cm. Aneks na sjevernoj strani je izgrađen 1909. godine, a zidovi su od cigle debljine 40 i 48 cm. Unutrašnji prostor je podijeljen u tri broda koji su međusobno odvojeni stupovima. I uža čeona strana ima karakter broda, budući da je od centralnog prostora odvojena pilastrima i lukom većih dimenzija. Srednji brod se uzdiže do samog stropa, dok su bočni brodovi podijeljeni po horizontali, čime su formirane galerije namijenjene ženskim posjetiocima hrama. Hram je nadsvođen sa četiri veće kupole nad glavnim

brodom i četiri manje kupole nad bočnim brodovima. Kupole se nalaze pod krovom objekta. Ostali dijelovi sinagoge su nadsvođeni bačvastim svodom.

Ukupna visina objekta do krovnog vijenca iznosi 9,78 m, odnosno 12,17 m do sljemena.

Na fotografijama iz 20. stoljeća vidi se tek izgrađena konha na južnoj strani sinagoge. Konha služi kao spremište za svetu škrinju sa Torom i često se javlja na sinagogalnim građevinama. «Preuzeta je kako tvrde neki istraživači iz crkvene arhitekture, ali smanjena i bez veće važnosti za ukupan dojam u eksterijeru i enterijeru sinagoge.» (Gotovac, 1987, str. 17)

U skladu sa tradicijom iz Španije, oltar sa škrinjom za Toru, kao i propovijedaonica, nalaze se u južnom dijelu objekta, odnosno na južnoj fasadi. Iznad škrinje na fasadi se nalazi jedna prozorska rozeta za koju međutim nije dokazano da potječe iz vremena prvobitne gradnje objekta.

Sve zidne plohe, kako zidova dvorišta tako i samog hrama, su dvojako tretirane, dijelom su malterisane i bojene, a dijelom dersovane. U prizemlju objekta zidovi su malterisani i bojani. Ova obrada se ponavlja i na spratu, samo na dograđenom dijelu aneksa.

Unutar objekta postoje dvije vrste podova. U prizemnom dijelu jedan dio je popločan kamenim pločama koje su mašinski rezane i polirane, a drugi dio je riješen parketom u hrastovim dužicama. Na podove spratova i galerija postavljen je parket od hrastovih dužica. Stepenište, koje se nalazi u aneksu na sjevernoj strani objekta, je napravljeno od hrastovog drveta.

Svi obodni zidovi dvorišta su pokriveni ćeramidom, kao i nastrešica iznad vrata na južnom zidu čija je konstrukcija od jelove građe, a pokovana je daskom.

Krov na hramu je izveden od rezane jelove građe i riješen na dvije vode-stari dio, dok je na dograđenom dijelu izveden krov na jednu vodu. Pokrov je pocinčani lim, kao i oluci. Sinagoga ima 26 prozora i jedan portal. Sva stolarija je drvena. Neki prozori su pravougaonog oblika i to prozori prizemlja starog objekta, dok se ostali završavaju lukom. Prozori u prizemlju imaju demire od okruglog punog kovanog željeza. Ulazna vrata su drvena i novijeg su datuma.

Fasada Starog jevrejskog hrama je većim dijelom urađena od polupritesanog kamena koji je dersovan, osim aneksa na sjevernoj strani objekta i dijela fasade na južnoj i sjevernoj strani, koji su omalterisani cementnim malterom i obojeni bijelom bojom.

3. Dosadašnja zakonska zaštita

Rješenjem Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine broj 429/50 od dana 17. aprila 1950. godine, objekat je stavljen pod zaštitu države.

Rješenjem Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine broj 02-600-3 od dana 18. aprila 1962. godine, objekat je bio zaštićen i registriran kao spomenik kulture.

Na Privremenoj listi nacionalnih spomenika Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Stari jevrejski hram u Sarajevu je upisan pod rednim brojem 507.

Prostornim planom Bosne i Hercegovine do 2002. godine Stari jevrejski hram u Sarajevu je bio evidentiran i kategoriziran kao sakralni spomenik I kategorije - «najizrazitiji predstavnik svoje vrste sa visokim dometom ostvarenja, a ima i nacionalni značaj.»

4. Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Nakon požara 1788. godine kada se obrušio krov i popadali stupovi, obnova sinagoge je trajala u periodu od 1813. do 1821. godine. Nakon osam godina gradnje, hram je dobio današnji izgled. Tom prilikom stupovi su ojačani i dodat je još jedan sprat. Sinagoga je nadsvođena sa 4 veće kupole u glavnom brodu i 4 manje u bočnim brodovima. Na fotografijama s početka 20. stoljeća se vidi i tek izgrađena konha na južnoj strani sinagoge.

Godine 1909. završena je veća rekonstrukcija Starog jevrejskog hrama. Unutrašnjost je nanovo oslikana, uvedeno je električno osvjetljenje, dograđen je aneks od cigle na sjevernoj strani objekta, visina građevine je nešto povećana, stavljen je novi krov i fasada je omalterisana. U aneksu je napravljeno stepenište za prvu i drugu galeriju.

Godine 1924. u hramu su rađene manje popravke.

Godine 1957. rađena je rekonstrukcija objekta. U Federalnom zavodu za zaštitu spomenika postoji projektna dokumentacija rekonstrukcije sinagoge iz 1957. godine.

Nakon ratnih oštećenja (period 1992-95. godina) obavljena je preventivna sanacija krova i prozora.

Posljednja intervencija na hramu vršena je prvom polovinom 2003. godine. Obojena je i malterisana fasada na objektu. Rađena je rekonstrukcija istočnog ogradnog zida.

Izrađen je projekat Stari jevrejski hram-projekat rekognosciranja, od strane Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, u julu mjesecu 2003. godine.

5. Sadašnje stanje dobra

Sinagoga je 1966. godine pretvorena u Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine u kome su pohranjeni eksponati Muzeja grada Sarajeva. Umjesto muzejske postavke ovdje su privremeno smješteni depoi ukupnog fundusa Muzeja Sarajeva i poslovni prostor muzeja.

Uvidom u stanje na terenu u septembru 2003. godine utvrđeno je da je objekat u dobrom građevinskom stanju. Potrebno je izvršiti neke manje radove u enterijeru, kao što je bojenje malterisanih zidova, brušenje i lakiranje parketa i stepenišnih obloga od drveta kao i brušenje i čišćenje kamenih podnih ploča.

III ZAKLJUČAK

Primjenjujući Kriterije za donošenje odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom ("Službeni glasnik BiH", br. 33/02 i 15/03), Komisija je donijela odluku kao u dispozitivu. Odluka je zasnovana na sljedećim kriterijima:

A. Vremensko određenje

B. Historijska vrijednost

D. Čitljivost

ii. Svjedočanstvo o historijskim mijenama

iv. Svjedočanstvo o određenom tipu, stilu ili regionalnom maniru

v. Svjedočanstvo o tipičnom načinu života u određenom razdoblju

E. Simbolička vrijednost

E.iii. Tradicionalna vrijednost

E.v. Značaj za identitet skupine ljudi

F. Ambijentalna vrijednost

F.i. Odnos oblika prema ostalim dijelovima cjeline

F.ii. Značenje u strukturi i slici grada

F.iii. Objekat je dio cjeline ili područja

G. Jedinstvenost i reprezentativnost

H.i. Jedinstven ili rijedak primjerak određenog tipa ili stila

Sastavni dio ove odluke su:

- kopija katastarskog plana,
- z.k. uložak, posjedovni list,
- fotodokumentacija,
- grafički prilozi.

Korištena literatura

U toku vođenja postupka proglašenja historijske građevine Stari jevrejski hram u Sarajevu nacionalnim spomenikom, korištena je sljedeća literatura:

1966.	Levy, Moritz, Sefardi u Bosni i Hercegovini, Bosanska biblioteka, Sarajevo
1966.	Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, NP Oslobođenje, Sarajevo
1987.	Gotovac, Vedrana, Sinagoge u Bosni i Hercegovini, katalog izložbe, Sarajevo
1989.	Četrdeset godina Muzeja grada Sarajeva, katalog izložbe, Sarajevo
2003.	Stari jevrejski hram-projekat rekognosciranja, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

Nosilac istraživanja i izrade Prijedloga odluke:

*Alisa Marjanović, diplomirani inženjer arhitekture,
saradnik za arheologiju u Komisiji za očuvanje
nacionalnih spomenika*